

شناخت شاخص ترین دلیل اوج هنر تذهیب در دوره تیموریان

دکتر طیبه بلوردی

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد سیرجان، ایران، سیرجان.

.balvardit@gmail.com

فاطمه بلوردی

کارشناس ارشد پژوهش هنر

fatemeh.balvardi@googlemail.com

چکیده

تذهیب به مجموعه ای از نقش و نگارهای تزئینی گفته می شود که شامل انواع طرح های اسلیمی و ختایی است و اساسی ترین رنگمایه ای که در آن استفاده می شود رنگ طلایی است. با شروع دوره تیموری یکی از درخشان ترین ادوار تمدن اسلامی شروع شد که از دوره های مهم و پر رونق هنر بود و سبکی تازه از تذهیب کتاب در صحنه ظاهر شد. سلاطین تیموری همه مشوق هنر کتاب نویسی بودند که بزرگترین آنها بایسنقر میرزا جمع کنیری از هنرمندان را از سراسر امپراتوری تیموری گرد آورد. کم نظیرترین و چشم نوازترین آثار خطی در این دوره ارائه گردیده که از ارزش فراوانی برخوردار است و بدون شک محور همه ی هنرها بر توجه و تاثیرپذیری از قرآن بوده است. این مقاله با بررسی وضعیت هنر تذهیب در دوره تیموری شاخصه اصلی اوج هنر تذهیب در دوره تیموری را توجه به تزئینات صفحات قرآن ذکر می نماید که به عنوان یکی از عوامل اصلی و تاثیرگذار در ارتقاء و توسعه ی این هنر نقش اصلی را ایفا کرده است.

واژگان کلیدی: تذهیب، کتاب آرای قرآن، تذهیب دوره تیموری.

۱. مقدمه

تذهیب شاخه‌ای از خلاقیت انتزاعی - تزئینی هنر اسلامی است که در بردارنده مفهومی مأورایی در عین زیبایی کمال است. این شاخه هنری کمتر به صورت منفرد مورد توجه قرار گرفته و بیشتر در خدمت سایر هنرهای اسلامی بوده (شادقزوینی، ۱۳۸۲، ۶۱). هنر تذهیب، هنری گسترده با تنوعی گوناگون از محققان است که جنبه های مختلف آن را مورد بحث قرار داده‌اند. از آن جمله پویندگان که نوشته‌هایی در این باب به منصفه چاپ رسانده پروین برزین است. وی در نوشته های خود به سیر تکاملی تذهیب اشاره دارد و نتایج این تکامل را در علاقه هنرمندان مذهب کار به تزئین قرآن یافته؛ به ویژه قرآن‌هایی که سفارش دهنده‌ی شان امراء و سلاطین بودند. (برزین، ۱۳۴۵، ۴۹) کیانوش معتقدی در مورد تذهیب مکتب شیراز و قرآن‌های با ابعاد بزرگ که در این مکتب کتاب آرایبی شده سخن گفته و کلام آخرشان اشاره به کم نظیر بودن تذهیب مکتب شیراز در بین تمامی مکاتب تذهیب کاری‌ها است. (معتقدی، ۱۳۸۷، ۱۰) پریسا شادقزوینی علت رشد هنر اسلامی و تذهیب را در ممنوعیت صورتگری در اسلام می‌داند؛ امری که باعث شد هنرمندان به نقوش گیاهی روی آورند. وی تلاش اصلی هنرمندان را نشان دادن حقیقت ماورائی اشیاء بوسیله این هنر می‌داند. نتیجه نهایی ایشان از بررسی های صورت گرفته، وجود پیوندی محکم میان هنر اسلامی، فلسفه و عرفان اسلامی است. چرا که هنر اسلامی بر پایه باور به جهان بینی مکتب اسلام استوار شده است. (شادقزوینی، ۱۳۸۲، ۳) فاطمه پناهیان پور چگونگی ترسیم تذهیب، رنگ‌های بکار رفته در آن و هنرمندان تذهیب کار را از سده‌های اول اسلامی تا دوران معاصر مورد بررسی قرار داده و البته توضیحاتی نیز در مورد تذهیب قرآن در برخی دوره‌ها ارائه کرده است. (پناهیان، ۱۳۸۳، ۱۹۵) همچنین محرمعلی پاشازانوس پژوهشی در مورد تذهیب‌های موجود در بین نگاره‌هایی که در هرات تولید شده به رشته تحریر درآورده. یافته های ایشان حکایت از شناخت وجود نوعی اسلیمی‌ها و ختایی‌ها و همچنین بروز تحولاتی است که در زمان سلطان حسین بایقرا در این نقش‌ها صورت می‌گرفته است. (پاشازانوس، ۱۳۸۸، ۱۱) همه این پژوهشگران و محققین دیگری که در مورد هنر تذهیب مقاله ها و کتابهایی نوشته‌اند به یک نکته اشاره کردند که اوج این هنر در دوره تیموری بوده است و دلایلی برای این موضوع آورده اند. از جمله اینکه مکتب‌هایی در این دوره بوجود آمد و هنرمندان علاقه زیادی به تذهیب نشان می‌دادند. از همه مهمتر حمایتی که از طرف بزرگان شامل حال این هنرمندان می‌شد.

پس در مورد دلایل اوج این هنر سخنانی به میان آمده، ولی مسئله‌ای که جای خالی آن احساس می‌شود این است که چرا هنرمندان این دوره تذهیب را به نحو بسیار خوب کار می‌کردند و علاقه و توجه زیادی به تذهیب قرآن نشان می‌دادند. در آثار و تاریخ هنر دوره اسلامی، کتابت قرآن مجید به علت اهمیت و ارزش موضوع به عنوان متعالی‌ترین و ارزنده‌ترین هنر در بین مسلمانان شناخته شده است و جایگاه خوبی برای شناسایی شاهکارهای هنر اسلامی می‌باشد. (کازمی، ۱۳۸۷، ۹۶) در میان دوره‌های گوناگون پس از شروع این هنر، دوره تیموری از مهم‌ترین و پررونق‌ترین ادوار هنر مذهب کاری است؛ چرا که تمامی سلاطین تیموری مشوق هنر کتاب نویسی بوده‌اند. (برزین، ۱۳۴۵، ۸) بنابراین تلاش خواهیم نمود به بررسی و شناخت شاخص‌ترین دلایل اوج هنر تذهیب در دوره تیموری بپردازیم.

۲. معنا و مفهوم تذهیب

"تذهیب از لغت عربی ذهب یعنی طلا مشتق گردیده و عبارت است از طرح، ترسیم، تنظیم ظریف و چشم نواز نقوش و نگاره‌های گیاهی و هندسی در هم تنیده و پیچان که با چرخش‌های تند و کند و گردشهای موزون و مرتب و خطوط سیال و روان نقش شده باشند. (ماچیانی، ۱۳۸۰، ۵) ذهب به معنای تذهیب از ماده «ذ - ه - ب» (طلا) و به معنای زرانندود کردن و طلاکاری است. (معین، ج ۱، ص ۱۰۵۸). در اصطلاح، هنر تزئین اوراق کتب، قرآن و مرقعات (نامه‌ها) را با استفاده از طلا و رنگ‌های گوناگون تذهیب می‌گویند. (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۴۲۶)

در عربی «تذهیب» و «اذهاب» دو مصدر و به یک معناست. جسمی را که زرانندود شده است «مُذَهَّب» یا «مُذَهَّب» و به تذهیب کار «مُذَهَّب» یا «مُذَهَّب» گویند. (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۵، ۶۷) برخی گونه زرین این هنر را «تذهیب» و گونه رنگارنگ آن را «ترصیع» می‌دانند؛ امروزه معمولاً به هر دو نوع تذهیب گفته می‌شود. (زارعی مهرورز، ۱۳۷۳، ۱۲۷) تذهیب، به مجموعه‌ی نقش و نگاره‌های تزئینی گفته می‌شود که شامل انواع طرح‌های اسلیمی و ختایی است. نقوش اسلیمی شامل انواع طرح‌های استیلزیه شده‌ای است که پیدا کردن ریشه‌های اصلی آن که از طبیعت بوده، دشوار و مبهم است. اما از نام آن پیدا است که بعد از اسلام قانونمند شده و در خدمت خوشنویسی بوده است. این طرح‌ها دارای هندسه‌ای زیبا و به تجرید می‌گراید. در مقابل نقوش ختایی که انواع برگ‌ها و گل‌ها را شامل می‌شود، با نام گلی که از طبیعت الهام گرفته شده است نام‌گذاری و استیلزیه شده‌اند. (پاشازانوس، ۱۳۸۸، ۱۱) از قرن پانزدهم میلادی نقوش تزئینی اسلیمی و ختایی، نقوش تزئینی هندسی و هنر خوشنویسی اغلب با هم به صورت ترکیبی استفاده می‌شدند و کاربرد آنها را بخصوص در معماری، نقاشی، مینیاتور، قالی و اشیاء و لوازم خانگی شاهد هستیم. نقوش تجرید شده گل و گیاه که با ذهن خلاق هنرمند درهم آمیخته شده تزئین‌گرای همه شاخه‌های هنر اسلامی است. این نقوش به زیبایی معنوی سایر هنرها کمک کرده، گاه به صورت نقوش منظم هندسی بروز کرده و گاه به صورت نقوش ساده شده از طبیعت متجلی شده است. (شادقزوینی، ۱۳۸۲، ۶۵) رنگ طلایی یا آب طلا (ماء‌الذهب) اساسی‌ترین رنگ در هنر تذهیب است که از نظر احمدبن علی القلشندی آب طلا ترکیبی از گرد طلا،

آب، صمغ و عصاره لیمو است. (القلقشندی، ۱۳۸۳، ۶۸) دومین رنگی که در هنر تذهیب کاربرد فراوان داشته، به عنوان رنگمایه اصلی این هنر محسوب میشود، رنگ آبی است. (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۶)

رنگ‌های دیگری که در تذهیب به کار می‌رفته با توجه به سبک و مکتب تذهیب متفاوت است. این رنگ‌ها عبارتند از سرنج، سیلو (سبز حاصل از ترکیب دو رنگ دیگر)، زرنیخ (زرد)، سنگرف، جوهر کرم (قرمز دانه)، عصاره ریوند، قهوه‌ای مایل به سرخ که حاصل ترکیب قرمز دانه و عصاره ریوند مخلوط با مشک، سنگ لاجورد، آجری، گل ماشی، سفیداب سرخ، مرکب، سبززنگاری، سبز چمنی (اخضر)، حل زر، حل سیم است. (زارعی مهرورز، سال دوم، ش ۲، ص ۱۳۲) تذهیب در تزیین صفحات قرآن و کتاب‌های دیگر کاربرد بسیاری داشت و در فن کتاب‌آرایی مورد توجه قرار گرفت اما کاربرد آن در کتاب‌آرایی از معماری و کاشی کاری تفاوت داشت. (شادقزوینی، ۱۳۸۲، ۶۶)

۳. وضعیت هنر در دوره تیموری

دوره حکومت واقعی تیموریان با سلطنت شاهرخ فرزند تیمور آغاز شد. او توانست به سرعت قسمت اعظم مناطق ایران را که پس از مرگ پدرش از هم پاشیده بود، بار دیگر متحد و یکپارچه کند. (امبرتوشراتو، ص ۳۵) با ظهور هنر تیموری، هنر نه تنها در ماوراءالنهر و شرق ایران شکوفا شد؛ بلکه بطور همزمان در غرب ایران نیز تحت حکومت سلسله‌های ترکمانان قراقویونلو و اق‌قویونلو به اوج خود رسید. (امبرتوشراتو، ۱۳۷۶، ۳۳)

دوره تیموریان از دوره‌های مهم و پررونق هنر بوده و سلاطین تیموری مشوق انواع هنر از جمله تذهیب (پاک‌سرشت، ۱۳۷۹، ۴۳۶) و کتاب‌آرایی بودند. شاهان تیموری چون شاهرخ، بایسنقر میرزا، الغ بیگ و سلطان حسین میرزا بایقرا در رشد و شکوفایی فرهنگ ایران نقش فراوانی داشتند و با تاسیس کتاب‌خانه‌های فراوان و سفارش نسخ خطی با ارزش عصر طلایی هنر کتاب‌آرایی را آغاز کردند. (جعفریان، ۱۳۸۷، ۴۹) هنر تذهیب ایرانی که از اواخر قرن هفتم به دست تذهیب‌کاران ایرانی پدید آمد طی قرن نهم تحت تأثیر تیموریان به تدریج جانشین شیوه مغولی گردید. (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۷۱) در زمان حکومت آنها، معماری از نظر عظمت و سترگ‌نمایی و از حیث غنای تزیینات به شکوه و شکوفندگی بی‌سابقه‌ای دست یافت و هنر نقاشی به چنان درجه‌ای از تکوین و تکامل رسید که الگویی برای کل مکاتب آینده نقاشی ایران گردید. (لینگز، ۱۳۷۷، ۳۳)

تیمور علی‌رغم این که جنگاوری بی‌رحم بود، اما به هنر علاقه بسیاری داشت و با حضور هنرمندان در دربار وی، مدت زیادی را صرف هر چه باشکوه‌تر و زیبا ساختن پایتخت خود سمرقند کرد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۸، ۲۹-۳۱) از پس حمله او به ایران، تیموریان که تحت تأثیر شدید هنر این سرزمین قرار گرفتند؛ خوشنویسی و تذهیب را به اوج ترقی و تکامل رساندند.

۴. تذهیب دوره تیموری

"در واقع با ظهور تیموریان سبک تازه‌ای از تذهیب کتاب در صحنه ظاهر شد؛ گو اینکه بعضی از مولف‌های آن قبلاً نمایان شده بود. در این دوره اطلاعاتی درباره مذهبان چیره دست موجود است که ما را نیاز به بررسی جسته و گریخته از ترقیمه‌ها و دستینه‌ها نباشد. (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۵۵) مکتب تیموری دارای شعبه‌های شیراز، تبریز، خراسان است. تفاوت در رنگ‌ها، روش قرار گرفتن نقش‌ها در یک صفحه تذهیب و تنظیم نقش‌ها در مکتب‌های مختلف، عامل این تفاوت ها است. به طور مثال مکتب شیراز با اتکا به سبک متقدم تیموری، و با حمایت و پشتیبانی سلطان ابراهیم (پسر شاهرخ) سبک و شیوه نقش‌پردازانه‌ای از نقاشی را بوجود آورد که رنگ‌های روشن و شاداب و سرزنده از مشخصه‌های آن بود. (امبرتوشراتو، ۱۳۷۶، ۴۸) همانگونه که اکثر محققین هنر تذهیب از اشاره داشته‌اند سلاطین تیموری همه مشوق هنر کتاب نویسی بوده‌اند که بزرگ‌ترین و مهم‌ترین آنها «بایسنقر میرزا» پسر شاهرخ است. تذهیب‌های زیبایی در دوره او تولید شده که شاهنامه بایسنقر، خمسه و بوستان سعدی از آن جمله است. این شاهزاده علاوه بر این که خود به شخصه مردی هنرمند و بهره‌مند از فنون کتابت و خط و تذهیب و نقاشی بود، جمع‌کننده هنرمندان را از سراسر امپراتوری خویش گرد می‌آورد. (برزین، ۱۳۴۵، ۳۹) شاهزادگان تیموری به کتابت و تزئین قرآن مجید توجه داشتند. (برزین، ۱۳۴۵، ۳۹) قرآن‌های این دوره مخصوصاً آنها که برای شاهرخ و بایسنقر میرزا فراهم شده در زمره زیباترین تذهیب‌کاری‌هاست. (برزین، ۱۳۴۵، ۳۹) این هنر چنان مورد توجه قرار گرفت که سواى تزئین قرآن مجید در تن پارچه‌های ابریشمین و نیز قالی و ظروف راه پیدا کرد و نقش‌ها و ترکیبات آن مورد استفاده قرار گرفت. آرتور ابهام پوپ در کتاب سیروصور نقاشی ایران، اشاره‌ای به استفاده از انواع کاغذها برای نخستین بار در دوره تیموری دارد که بهره‌گیری از این کاغذهای رنگی و زرافشان رواج و ادامه پیدا کرد. روی کاغذ زرافشان با انواع رنگ‌ها کتابت می‌شد که طرح‌های چینی چشمگیری از مناظر رود، دره و یا شاخه‌های درختان میوه به چشم می‌خورد. (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۶۷)

زمینه‌های صنعت تذهیب در این دوره معمولاً آبی‌رنگ است و تقسیم‌ها ی کوچک‌تر و به رنگ طلایی و سیاه دیده می‌شود. طرح‌های تزئینی نیز به رنگ سفید، زرد، سرخ، آبی و سبز است. (برزین، ۱۳۴۵، ۴۰) از مذهبان بنام این دوره می‌توان محمود مذهب، آقا میرک خوشنویس، حاج محمد نقاش و جلال‌الدین یوسف را نام برد. (پناهیان پور، ش ۴۲، ص ۱۹۵)

۵. علل شکوفایی تذهیب تیموری

با پذیرش اسلام توسط ایرانیان و ممنوعیت تصویرگری در این باور دینی؛ قوه ابتکار و هوش سرشار ایرانی متوجه طرح‌ها و نقوش بی‌جان گردید. شاخه‌های هنری چون خوشنویسی، تذهیب و نگارگری رشد یافت. چرا که در این هنرها به سختی می‌توان تصاویر و نقوش واقع‌گرا را یافت. در نهایت صورتگری صحنه را به نفع تذهیب خالی نمود و ایرانیان در تکمیل و توسعه این هنر کوشیدند. اما چند صباحی بعد، از پس حمله ویران‌گری قوم مغول این هنر به ناسامانی و آشفستگی دچار شد و

به محاق رکود فرو رفت. برنابیدن این شرایط توسط ایرانیان دیر زمانی نباید. دگربار، زمینه رشد تذهیب حتی با انسجام بیشتر و مایه های پر بارتر در نقطه ای از این سامان مهیا گردید. استفاده از تجارب گذشته و همت در حرکتی تازه سبب شد که اغلب هنرمندان تذهیب کار و خوشنویسان تلاشی نو آغاز کنند. شهر تبریز مرکز این سعی وافر گردید. تذهیب کاران با یاری خوشنویسان، گام نخست را برداشتند. همت و سعی خواجه رشیدالدین - بانی ربع رشیدی در نزدیکی شهر تبریز - توجه فزاینده به کتابت قرآن و کتاب و آرایش و تذهیب آن ها را منجر شد؛ به نحوی که پس از مدت زمانی، ابتکارات و ابداعات، نام مکتب تبریز را در این هنر جاودانه ساخت. با این وجود شکوفایی این هنر را باید در هرات جست. "شاهرخ پسر و جانشین تیمور هنرمندان زیادی را برای نسخه برداری و مصور ساختن کتب کتاب خانه مشهور خود در هرات استخدام نمود. (وزیری، ۱۳۶۴، ۳۱) و به دنبال آن مشاغلی چون کاغذ ساز، خطاط، تذهیب کار، صحاف، رنگ ساب، نقاش از اهمیت بالایی برخوردار شدند. در این شهر کاغذهای عالی از ابریشم و کتان می ساختند و به نازک، براق و رنگین کردن آن توجه خاص مبذول می داشتند. (پناهیان، ۱۳۸۳، ۱۹۵) این فرایندها زمینه ساز پایه گذاری مکتب هرات گردید. در زمان سلطان بایسنقر و وزیرش میرعلی شیرنوبی، در دارالعلم و دارالصنائع کتاب خانه هرات چهل نقاش، مذهب، خوشنویس، صحاف و جلدساز به نسخه برداری و مصور سازی کتابها مشغول بودند. نقاش معروف، بهزاد که در تذهیب نیز استاد چیره دستی بود، به سال ۸۵۴ ه ق در این شهر بدنیا آمد. ساختن کاغذ و خصوصا کاغذهای قیمتی در دوره تیموریان رواج یافت. کتب این شهر از نفیس ترین و زیباترین کتابهای است که تا کنون تهیه شده است. تبریز و دولت آباد در ساختن انواع کاغذهای ممتاز معروف شدند. ترنج های حاوی عنوان که از دوره مغول مرسوم گشتند. پیدایش طرح لچک در تذهیب نیز متعلق به این دوران است. (پناهیان پور، ۱۳۸۳، ۱۹۵) در دوره ابراهیم سلطان، پسر دیگر شاهرخ مکتب شیراز شکل گرفت. (وزیری، ۱۳۶۴، ۳۱) قدمت این مکتب به گونه ای است که بسیاری از ویژگی های اسلوبی تکامل یافته در عرصه نقاشی و تذهیب هرات، متأثر از مکتب شیراز است. از این رو بسیاری معتقدند که پایه و اساس مکتب نگارگری تیموری، از شیراز بوده است. لذا در این میان جایگاه مکتب شیراز از اهمیت ویژه ای برخوردار است. آغاز مکتب جدید شیراز در هنر خوشنویسی، تذهیب و نقاشی در قرن هشتم هجری سبب شد تا این شیوه نو با ترکیب بندیها و خصوصیات رنگ پردازی آن، الگویی مناسب برای سده های آینده باشد. این تلاش آگاهانه و خلاقانه هنرمندان و حامیان هنری آنان، زمینه ساز اوج شکوفایی هنر خوشنویسی و تذهیب در دربار سلطان ابراهیم میرزا شد.

ترکیب رنگ همواره از مهمترین بخش های هنر تذهیب است. به همین جهت هنر تذهیب مکتب شیراز، در آغاز با وجود سادگی از شکوه و منزلت ویژه ای برخوردار بوده است. رنگ طلایی همچون گذشته، مهمترین رنگ در تذهیب این دوره است. اما از رنگ آبی لاجوردی نیز به دفعات استفاده می شد تا در تلفیقی موزون و با استفاده از تضاد بین دو رنگ طلا و لاجورد و با استفاده از رنگ های سفید، قرمزعقیقی، سبز زنگاری و مشکی، مذهبان بتوانند به ترکیبی ماندگار و باوقار در عرصه هنر تذهیب دست یابند. استفاده از تسمه های ظریف، در کنار حاشیه های پرکار درحواشی قاب بندیها و همچنین

بهره‌گیری از چرخش‌های قرینه و قرینه معکوس اسلیمی، شرفه، سایه زنی و قلم‌گیری‌های ظریف و گاه حل‌کاری روی زمینه رنگ لاجورد، همه و همه در نگاهی کلی و چشم‌نواز، موید این نکته است که هنر تذهیب مکتب شیراز که به موازات دیگر مکاتب آن دوره انجام می‌گرفته، در نقطه اوج شکوفایی و پویایی خود قرار داشته است. (معتقدی، ۱۳۸۷، ۱۱۹)

در حقیقت مصحف‌های مکتب شیراز (سده‌های هشتم و نهم هجری) سرمشق خوشنویسی و تذهیب و رنگ‌آمیزی در هنر کتاب‌آرایی ایران است. به جرات می‌توان گفت کم‌نظیرترین و چشم‌نوازترین آثار خطی (قرآن، شاهنامه، دیوان اشعار و ...) در این دوره ارائه گردید که هم به لحاظ خوشنویسی و تذهیب و هم به لحاظ نسخه‌شناسی از ارزش فراوانی برخوردار بوده است. (معتقدی، ۱۳۸۷، ۱۲۵)

این فرایند پیشرفت و شکوفایی به گونه‌ای گسترش یافت که علاقه‌امراء و بزرگان وقت را باعث گردید؛ تا جایی که در نقاط مختلف مملکت بخصوص خراسان، مراکزی برای تعلیم و پرورش علاقمندان این فن بوجود آمد. (مددپور، ۱۳۷۴، ۱۳۱)

۶. تذهیب قرآن در دوره تیموری

تعالیم و عقاید اسلامی بر همه شئون و صور هنری رایج در تمدن اسلامی اثر گذا رده و همه آثار هنری، در تمدن اسلامی به نحوی مظهر اسلام خورده‌اند. اطلاعاتی از هنر نقاشی و مذهب کاری در قرون اولیه اسلامی در دست نیست. قدیمی‌ترین آثاری که از این هنر برجای مانده تنها روی جلد قرآن‌ها است که آن را هم از قرن سوم هجری به بعد می‌توان ملاحظه نمود. تلاش می‌شد، این قرآن‌های امر شده توسط سلاطین و امراء وقت، به بهترین آرایش گردند. (برزین، ۱۳۴۵، ۳۶) البته بهره‌گیری از تذهیب در قرآن‌های اولیه، هرگز نقشی بی‌هدف و سرگردان نبوده، بلکه پیوسته با تقسیمات نوشته مرتبط است. تلاش بیش از حد هنرمندان در برخی از نمونه‌های استادانه، برای کارکردی چنین ساده، حیرت‌انگیز است. (شایسته فر، ۱۳۸۸، ۱۰۳) پیشینه آذین و تذهیب در هنر کتاب‌آرایی ایران، به دوره ساسانی می‌رسد. بعد از نفوذ اسلام در ایران، هنر تذهیب در اختیار حکومت‌های اسلامی و عرب قرار گرفت و «هنر اسلامی» نام یافت. (نامور، ۱۳۸۹، ۷) بی‌شک آنچه پس از اسلام به عنوان هنرهای اسلامی تجلی یافته، به طور مستقیم منبعث از تحت تأثیر تفکر اسلامی و محتوای قرآنی است. چرا که در آثار و تاریخ هنر دوره اسلامی، کتابت قرآن مجید به علت اهمیت و ارزش موضوع به عنوان متعالی‌ترین و ارزنده‌ترین هنر در بین مسلمانان است و جایگاهی رفیع در شناسایی شاهکارهای هنر اسلامی دارد. (کاظمی، ۱۳۸۷، ۹۶) به واقع، شکوفایی بذر اسلام در اندیشه و هنر ریشه در دوران آل بویه دارد و می‌توان این دوره را مبدأ تحول در همه علوم و هنر دانست. که بعدها در عهد ساسانی، سلجوقی و تیموری به کمال مطلوب می‌رسند. (نعیمی، ۱۳۷۸، ۴) در دوره سلجوقی، مذهب، آرایش قرآن‌ها، ساختن ابراز و ادوات، ظرفها، بافته‌ها و بناها را پیشه خود ساختند. به اعتقاد خانم برزین از قرن ششم به بعد، تزیین و تذهیب قرآن‌ها با روشی که در دوره‌های قبل به کار برده می‌شد، فاصله گرفت. تزیینات از سادگی خارج شد و نقوش هندسی جای خود را به طرح‌های شاخ و برگ داد. این گلبرگ‌های به هم پیچیده انسان را به یاد نقوش سلجوقی که بر روی مساجد این دوره در

اصفهان و قزوین و اردستان بنا شده است، می اندازد. (برزین، ۱۳۴۵، ۳۷-۳۸) چندی بعد، در دوره تیموری این هنر به اوج خود رسید و زیباترین آثار تذهیب شده به وجود آمد. هنرمندان نقاش، صحافان و صنعتگران، به خواست سلاطین از سراسر ایران فراخوانده شدند و در کتابخانه های پایتخت به کار گمارده شدند. بدین ترتیب، آثار ارزشمند و با شکوهی پدید آمد. (مجرد تاکستانی، ۱۳۷۵، ۲۶) از تغییراتی که در شیوه تذهیب و آرایش قرآن و کتاب در این دوره به وجود آمد، استفاده از اشکال هشت گوش و ستاره دوازده پر به صورت مرکب یا مجزا از هم بر سر لوح ها و نیز ستاره های آبی رنگ و گل های پرپر کوچک برای تزئین است. سر سوره ها نسبتاً پهن و با خط کوفی روی زمینه لاجوردی با شاخ و برگ درشت نقش شده است. در حواشی قرآن نیز گاهی نقش تزئینی از طرح های اسلیمی دیده می شود که از حیث رنگ آمیزی بسیار جالب است. علاوه بر رنگ طلا از رنگ های دیگر چون آبی، قرمز، سبز و پرتغالی نیز استفاده می شد. در واقع تذهیب قرآن کوششی برای تزئین آن بود، از این رو باید صورتی از هنرهای نگارشی تکوین می یافت که همچون خط، زیبایی و روحانیت قرآن را هر چه بیشتر نمایش می داد. بدین ترتیب تذهیب کاران به خصوص در دوره تیموری شیوه ای خاص را برای زینت قرآن برگزیدند و آن خصوصیتِ تنزیهی هنری بود که در قرآن بکار می رفت. (مددپور، ۱۳۷۴، ۱۸۲-۱۸۳)

جمع بندی

در زمان تیموریان که دوره اوج هنر تذهیب است، با حمایت پادشاهان این دوره هنرمندان در زمینه‌های مختلفی از جمله مذهب کار، رنگ ساب، صحاف و... برای کتاب‌آرایی و تذهیب جمع شدند. همکاری این هنرمندان با یکدیگر و توجه آنها به تذهیب باعث گردید کتاب‌آرایی و تذهیبی که انجام می‌دهند متفاوت‌تر و برجسته‌تر از سایر دوره‌ها انجام گیرد. به دلیل ممنوعیت صورتگری در اسلام و توجه به متون مذهبی به ویژه قرآن از این صفحات قرآن بوسیله نقوش گیاهی استلیزه شده (تذهیب) وسیله‌ای برای نشان دادن مهارت هنرمندان در هنر تذهیب گردید. لذا چون تزیین قرآن در این دوره رو به افزایش نهاد هنرمندان می‌توانستند از این طریق هنرشان را به دیگران مخصوصاً سلاطین و امراء که از سفارش‌دهندگان بودند ارایه نمایند. لذا قرآن به عنوان اصلی‌ترین شاخصه در توسعه و ارتقاء هنر تذهیب در دوره تیموری جای خود را باز کرد و ویژگیهای تزئینات گیاهی را در تذهیب به نقطه اوج و شکوفایی خود رسانید لذا عواملی همچون ممنوعیت صورتگری، حمایت سلاطین و امراء و توجه به هنرمندان در دوره تیموری را که در مطالعات قبلی به عنوان اصلی‌ترین دلایل اوج هنر تذهیب در دوره تیموری معرفی شده است را به عنوان عوامل محرک و ایجادکننده فضای مناسب قلمداد نمود و همانا قرآن را به عنوان اصلی‌ترین فاکتور در اوج هنر تذهیب در دوره تیموری معرفی نمود.

منابع

- ابن منظور، محمدبن مكرم. ۱۴۰۸ق. لسان العرب، به كوشش على شيرى، بيروت: دار احياء التراث العربى.
- امبرتوشراتو، ارنست گروبه. ۱۳۷۶. هنر ايلخانى و تيمورى، آژند يعقوب، تهران: انتشارات مولى.
- برزين، پروين. ۱۳۴۵. "نگاهى بتاريخچه تذهيب قرآن"، هنر و مردم، شماره ۴۹.
- بوركهارت. ۱۳۶۵. هنر اسلامى، ترجمه: رجب نيا، تهران: سروش.
- پاشازانوس، محرمعلی. ۱۳۸۸. تذهيب درنگارگرى مكتب هرات، كتاب ماه هنر.
- پاك سرشت، مرتضى. ۱۳۷۹. خوشنويسى در خدمت كتابت قرآن مجيد، تهران: قديانى.
- پناهیان پور، فاطمه، ۱۳۸۳، تذهيب هنر ماندگار، مجله بينات، سال يازدهم، ش ۴۲
- پوپ، آرتور اپهام. ۱۳۷۸. سير و صور نقاشى ايران، ترجمه آژند يعقوب، تهران: انتشارات مولى.
- زارعى مهرورز، عباس، ۱۳۷۳، سير تاريخى هنر تذهيب، ميراث جاويدان، سال دوم، ش ۲.
- سازمان اوقاف امور خيريه؛ ميراث جاويدان (فصلنامه)، هنر (فصلنامه)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى؛
- شاد قزوین، پریسا. ۱۳۸۲. ويژگيهای کلی هنر اسلامى در سه شاخه هنرى خوشنويسى، تذهيب و نگارگرى با نگاه غيب و شهود، مدرسه هنر، دوره اول، شماره سوم.
- شايسته فر، مهناز. ۱۳۸۸. قرآنهاى خطى كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى (سده هاى اول تا ششم)، نامه پژوهش فرهنگى، سال دهم، دوره سوم، شماره هفتم.
- قلقشندى، احمد بن على صبح الاعشى. ۱۳۸۳ق. مصر: وزارة الثقافة والارشاد القومى.
- كاظمى، سامره. ۱۳۸۷. بررسى اصول صفحه آرایی قرآنهاى دوره ايلخانى، نشریه هنرهای زیبا، ش ۳۳.
- لينگز، مارتین. ۱۳۷۷. هنر خط و تذهيب قرآنى، ترجمه: قیومی، تهران: گروس.
- مجردتاکستانی، اردشير. ۱۳۷۵. شیوه تذهيب، سروش.
- مددپور، محمد، ۱۳۷۴. تجليات حکمت معنوی در هنر اسلامى، تهران: اميرکبير.
- معتقدى، کيانوش. ۱۳۸۷. "كتابت و کتابآرایی در مكتب شيراز"، آينه خيال، شماره ۱۰.
- معین، محمد. ۱۳۷۵. فرهنگ فارسى، تهران: اميرکبير.
- نامور، احمدعلی، تذهيب و خوشنويسى مديون كتاب آرایی قرآن، گلستان قرآن، ش ۱۰۳
- نصر، سيد حسين. ۱۳۷۵. به كوشش قاسمیان، هنر و معنويت اسلامى، تهران: دفتر مطالعات دينى هنر.
- نعيمايى، ايرج. ۱۳۷۸. تأثير و تجلى قرآن بر هنر خوشنويسى و تذهيب، كتاب ماه هنر، ش ۱۲.
- هامبى، لوى. ۱۳۷۶. هنر مانوى و زردشتى، ترجمه: يعقوب آژند، مولى.
- وزيرى، الهام. ۱۳۶۴. تذهيب عروج نقش و رنگ در هنر اسلامى، كيهان فرهنگى، ش ۱۷.